

REPRESSIYA QURBANÍ BOLĠAN QARAQALPAQ ULAMALARÍNÍN
TARIYXIY MIYRASÍ: MUZEY EKSPONATLARÍ MÍSAÍLÍNDÁ

Usnatdinova Nasiyba Amanbaevna

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti quramındaġı Repressiya qurbanların eslew muzeyi fond saqlawshısı.

Annotaciya: *Maqalada Qaraqalpaqstanda XX ásir baslarındagı burıngı awqam tárepinen alıp barılğan qanlı terror jıllarında xalqımızdın bir neshshe zıyalıları menen diniy ulamalar ústinen túrli jalalar menen xalıq «dushpanı» tańbası menen qamaqqa alınıp, konclagerlerge súrgin etilgenligi, kópshiligi repressiya qurbanı bolğanlıġı, milliy diniy-qádriyatlarımızdın ayaq astı etilgeni, usınday diniy sawatqa iye bolğan diniy ulamalar bolğan Sálmen iyshan Kamalov, Purxan iyshan Qayıpnazarov hám Qálimbet axun Ótemuratovlardın táǵdiri, Abdulázim ulı Najmiddin iyshanlarǵa tiyisli arxiv hújjetleri, buyımlarınıń muzey fondına qabıl etiliwi hám ekspoziciyaǵa jaylastırılıwı, Ġárezsizlik jıllarındaġı repressiya qurbanlarınıń atların máńgilestiriw boyınsha mámleketimizde alıp barılıp atırğan jumslar haqqındaġı maǵlıwmatlar qısqasha bayan etilgen.*

Tayanış sózler: *Qanlı terror, ulama, iyshan, axun, din, dushpan, meshit, medrese, qamaqxana, quwdalaw, húkim, mal-múlk, konfiskaciya, muzey, ekspoziciya.*

Watanımızdın azatlıġı hám ġárezsizligi ushın jan bergen, milletti erkinlikke shaqırğan, patsha Rossiyası dáwirinen baslap keńes hákimiyatı dúzimi dáwirinde jazalawlardın qurbanı bolğan mınlağan pidayı insanlardın, zıyalılar toparı wákılleriniń esteligin máńgilestiriw, olardıń ómirin hám xızmetin, bay ilimiy jáne dóretiwshilik miyrasın tereń úyreniw, xalqımızdın, ásirese ósip kiyatırğan jas áwladtın sanasında ġárezsizlik ideyaların, insan huqıqların tereń húrmetlew sezimin oyatıw, olardı watanǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw ayırıqsha áhmiyetke iye ekenligin búgingi kún kórsetip bermekte.

Sonlıqtanda xalqımızdın tariyxına ayırıqsha dıqqat awdarğan Ózbekstan Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: «táǵdırdın, ómirdin hár qanday awır sınaq hám qıyınshılıqlarına qaramastan, óz jurtna, óz jerine, ata-babaların qádirine hámıyshe sadıqlıq kórsetip jasap atırğan márt hám jigerli qaraqalpaq eliniń bekkem erk-ıqrarına tán berip, bunday xalıq penen qanshelli maqtansaqa, arızıdı» [1;212] dep joqarı bahalağan edi.

Burıngı awqam dáwirinde bir neshe mınlağan bilimli watanlaslarımız mámleketlik hám jámiyetlik, bilimlendiriw, ilim hám mádeniyat tarawlarınıń ġayratkerleri repressiya qurbanlarına aylandı. Ólimge húkim etilgen, uzaq úlkelerge súrgin etilgen elimizdın kópshilik zıyalıları xabar atarsız, dereksiz ketken. Hámmemizge málim aldınġı húkimet dáwirinde dinge qarsı siyasat alıp barıldı. Xalqımız tárepinen muqaddes dep esaplanğan zıyarat orınlar, meshit-medreselerge barıwǵa tıyım salanıp, din wákılleri quwdalawǵa ushıradı.

Berdaq atındaġı QMU quramındaġı Repressiya qurbanların eslew muzeyinde usınday quwdalawlardın ayıpsız qurbanları bolğan Sálmen iyshan Kamal ulı, Purxan iyshan Qayıpnazar ulı, Qálimbet axun Ótemurat ulı, Abdulazim ulı Najmiddin iyshan sıyaqlı ulamalardıń hújjetleri, foto súwretleri, ózleriniń uslap tutqan buyım hám kiyim-kenshekleri

bahalı eksponat sıpatında saqlanbaqta. Bul atı atalgan ulamalarda sol dáwirdiń qıyınshılıqların kózi menen kórip, azaplı kúnlerdi basınan keshirdi.

Sálmen iyshan Kamal ulı 1884-jılı Shımbay rayonında tuwılǵan. Sálmen iyshannıń ákesi Kamal iyshan. Kamal iyshannıń ákesi Qozı iyshan. Bul ulamalar arab-parsı tillerinde oqıǵan sawatlı adamlar bolǵan. Xiywada Buxara medreselerinde oqıp bilim alǵan óz zamanınıń jetik bilimli adamları bolǵan. Sálmen iyshan Kamalov óz ómirbayanında 1905-1914-jılları Qaraqum iyshan medresesinde hám Xiywa medresesinde oqıp tálim alǵanı, keyin diniy xızmette bolǵanı tuwralı ayta kelip, 1930-jılı «Din islam» uyımına aǵza bolıp, awıl arasındagı toparǵa basshılıq etkenim ushın xalıq dushpanı retinde birinshi ret qamalıp eki jılǵa erkimnen ayrıldım. Shımbaydagı qamaqxanada bes ay otırıp keyin «Qız ketken» kanalın qazıwǵa da qatnastım [2;14]. Sálmen iyshan ómiri dawamında úsh ret qamalıp, qamaq azabın tartqan edi. Dáslep 1930-jılı dindi quwatlaysań, bala oqıtasań dep ayıp taǵılıp quwdalandı. 1936-jıldan keyin bul húkimet Sálmen iyshandı ekinshi márte quwdalaydı. 1943-jılı dinge erkinlik berilgennen keyin Shımbay qalasındagı «Xan meshitine» 1952-jılǵa shekem imam bolǵan. Usı jıldıń 18-aprel kúni Sálmen Iyshan Kamalov Ózbekstan SSR Jınayat kodeksiniń 58-statyası 66 hám 67-statyalarınń 2-bólimleri menen ayıplanıp mal-múlkin konfiskaciyalaw menen eń awır jaza atıw jazasına húkim etilgen. Sálmen iyshan 1952-jılı tergew waqtında qamaqxanada qaytı boladı. Dóhmet qurbanı bolǵan Sálmen iyshan Kamalov aradan altı jıl ótkennen keyin 1958-jılı 1-aprelde ayıpsız dep tabılıp birotala aqlanadı. [3;41] Repressiya qurbanların eslew muzeyinde Sálmen iyshan Kamalovqa tiyisli bolǵan bir qansha bahalı arxiv hújjetleri hámde fotosúwretleri saqlanbaqta hám de ekspoziyadan orın alǵan. Bul hújjetler hám súwretlerdiń nusqaları usı künge shekem úyinde saqlap kelgen Shımbay qalası turǵını Sálmen iyshannıń aqlıq balası Ábdıǵabbarov Ábdıqádir tárepinen 2018-jılı muzey fondına sawǵa retinde tapsırıldı.

Purxan iyshan Qayıpnazarov 1891-jılı Moynaq rayonında tuwılǵan, eskishe orta sawatlı insan bolǵan. Ákesi dinge iseniwshi adam bolǵan. 1928-jılı dinshillerdi ǵalaba quwdalap, qamap atırǵan dáwirde qáweterlenip, ol baspanalaw ushın jasırınıp júrgen. Biraq kóp uzamay óziniń tuwılǵan jerine kelip kolxozshı bolıp jumıs islegen. Ol 1951-jılı 9-avgust kúni Ózbekstan SSR Jınayat kodeksiniń 57-66-67-statyalarınń 1-2 bólimleri menen ayıplanıp jansız, «húkimetke qarsı kóterilis tayarlap atır» degen jala menen qamaqqa alınıp eń awır jaza atıwǵa, mal-múlki konfiskaciyalawǵa húkim shıǵarǵan. Ol Nókis qamaqxanasınan bir neshe márte narazishılıq arzaların jazıp, sol boyınsha isi qayta qaralıp SSSR Joqarǵı sudınıń áskeriy kollegiyası, Túrktan áskeriy okrugi tribunalınıń 1952-jıl 8-apreldegi húkimi tiykarsız dep tabılıp, 1958-jılı 1-aprelde ádil juwmaq shıǵarılıp, aqlanıp shıqtı. Purxan iyshan Qayıpnazarov 1977-jılı Qaraózek rayonında qaytı boldı. [4;48]

2020-jılı muzeyimizge Purxan iyshan Qayıpnazarovqa tiyisli bolǵan bir neshshe hújjetler, arab tilindegi kitap hám buyımlar tapsırıldı. Bular arasında hijriy 1333-jılǵa tiyisli arab tilindegi kitap, «mór», taqıya (yarım), shkatulka, portfel, táspi, qaltasha (duwa salıp júriw ushın) sıyaqlı buyımlar da bar. Bul buyımlar arasında eń bahalısı «mór» bolıp, bul mór Purxan iyshannıń ákesi Qayıpnazarǵa tiyisli bolǵan. Bul hújjet hám buyımlar Purxan iyshannıń balası Purxanov Miratdin hám Purxan iyshannıń aqlıq balası Ğayratdinov Nuratdin tárepinen muzeyge tapsırıldı.

Sunday-aq muzeyde Ótemurat ulı Qálimbet axunniń jeke ózine tiyisli bolǵan saat (mexanikalıq), shaqqı (pıshaq), páki sıyaqlı buyımlar hám arxiv hújjetler saqlanbaqta. Bul atı atalǵan hújjetler hám buyımlar balası Qálimbetov Alımjan tárepinen saqlanıp 2019-jılı muzeyge sawǵa retinde tapsırıldı.

Ótemurat ulı Qálimbet axun 1890-jılı Shımbay rayonu Qamısarıq awılında tuwılǵan. Ákesi Ótemurat suwpı dindar adam bolǵan. Ótemurat suwpı balasın Qálimbetti molla bolsın dep jeti jasında Qaraqum iyshan meshitine oqıwǵa tapsıradı. Meshitte bar ıqlası menen oqıp, basqa hesh nársese alań bolmay ustazınıń bergen tapsırmaların buljıtpay orınlaydı. Sol jerde 5 jıl oqıp medreseni pitkeredi. Sońınan jáne bilimin dawam etip Buxaradaǵı Mir arab medresesine kiredi. Ol jerde Allanazar axun Qosnazar ulı menen birge oqıydı. Medresede arab, parsı, túrkiy tillerdegi kitaplardı erkin oqıytuǵın, olardıń mánisine tereń máni, túsini beretuǵın talıbı ilim axun bolıp shıǵadı. Soń tuwǵan eline kelip, xalıqtıń húrmet-izzetine bólenip kóp adamlardıń sawatın ashıwǵa sebepshi bolǵan. 1951-jılǵa shekem Shımbay qalasındaǵı meshittiń imam mollası bolǵan. Ol 1951-jılı 2-fevralda qamaqqa alıńǵan. Mal-múlki konfiskaciya etilip 25 jılǵa miynetti dúzetiw lagerine jiberilgen. Jazıqsız jazalangan axun 1956-jılı tolıq aqlanǵan. Teberik atamız júz jastan asıp, 101 jasqa qaraǵanda 1991-jılı qaytı bolǵan. [4;69-75]

2025-jılı Abdulázim ulı Najmiddin iyshangá tiyisli ózi kiygen hám paydalanǵan buyımları onıń balası belgili tilshi ilimpaz f.i.d., professor Shámshetdin Âbdinazimov tárepinen sawǵa etildi. Najmiddin iyshannıń ózi kiygen móreli shapanı, bas kiyimi taqıyası hám paydalanǵan bel qayısı usı künge Shámshetdin aǵa Âbdinazimovtıń úyinde saqlanıp kelinggen. Najmiddin iyshan Qaraózek rayonında tuwılǵan (1893-1966). Abdulázim ulı Najmiddin iyshan 1924-1927-jılları Buxaradaǵı Mir arab medresesinde tálim alǵan. Diniy sawatqa iye iyshan bolǵan. Tariyx ilimleri doktorı (DSc) M.Qarlıbaevtıń «Xabarshı» jurnalınıń 2019-jıl, №1-sanında «Qaraqalpaqlarda tariyqat wákılleri» atamasındaǵı maqalasındabergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda Súyin iyshan áwladlarınan bolǵan professor Shámshetdin Âbdinázimovtıń úy arxivinde kóp sanlı eski qoljazbalar, litografiyalıq kitaplardıń barlıǵın, olardıń arasındaǵı Tabariydiń tariyxıy shıǵarmalarınıń nusqaları bar ekenligi, babası Najmiddin iyshannıń qanshelli sawatlı ulama insan bolǵanlıǵı haqqında biliwge boladı. [5; №6-7]

Watanımızdıń gárezsizligi hám keleshegi ushın gúreslerde janın qurban etken, milletti azatlıqqa shaqırǵan, xalqımızdıń erki, azatlıǵı, mámleketimiz azatlıǵı hám milliy rawajlanıwı ushın gúreslerde qurban bolǵan, burıńǵı awqam dúzimi jıllarında jábir-zulım kórgen, repressiya etilgen pidáyı watanlaslarımızdıń atı-familiyasın tiklew, olardıń esteligin máńgilestiriw búgingi kúnniń eń áhmiyetli wazıypalardıń biri. Bunday biybaha eksponatalardı muzeyge qabıllaw, onı xalıqqa járiya etiw, muzey ekspoziciyasına jaylastırıw, keleshekte xalqımızdıń tariyxın úyreniwde hám jetkeriwde, jas áwladtı watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda xızmet etedi.

1. Мирзиёев Ш. Юрагимга, қалбимга яқин инсонлар // Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
2. Ө.Өтеулиев. Хўждан ҳам ҳўким. Н.,1992.
3. Ш.Бабашев. Дөхмет дегиши. Н., 2009.
4. Т.Әбдимуратов. Репрессияға ушыраған уламалар: Сәлмен ийшан Камал улы, Пурхан ийшан Қайыпназар улы, Алланазар ахун Қосназар улы, Қәлимбет ахун Өтемурат улы.
5. З.Акимова. «Музейдеги жаңа экспонатлар». Қарақалпақстан жаслары газетасы. 13-февраль 2025-жыл №6-7 (8331)